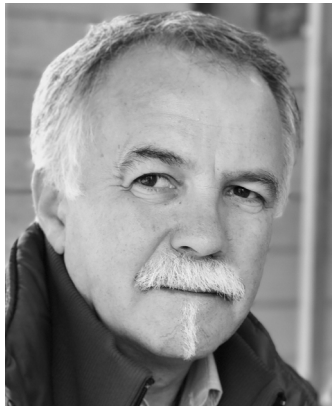

Aliona GRATI

Alexandru CORDUNEANU

Anatolie GORDEEV

CHIȘINĂU: ESTETICA SPAȚIULUI URBAN CA MIJLOC DE SUPRAVIEȚUIRE

Tema prezentei discuții și a articolelor din acest număr al revistei se va referi la importanța aspectului estetic pentru constituirea și chiar supraviețuirea unui oraș. Nu a oricărui, ci chiar a orașului Chișinău. Am ales, de această dată, ca semn de respect pentru modelul dialogului socratic, o rostire în trei. Partenerii mei cunosc foarte bine orașul Chișinău. Alexandru Corduneanu este poet, publicist, fost viceprimar al orașului Chișinău, animator al Grupului Civic pentru Patrimoniul Cultural, coordonator al conferințelor și al volumelor cu același nume *Identitățile Chișinăului* (2011–2020, 6 ediții și volume).

Anatolie Gordeev este arhitect cu experiență de mai mult de 40 de ani, laureat al Premiului de Stat RSSM în domeniul literaturii, artei și arhitecturii. Între anii 1985 și 1989 a fost arhitect-șef al orașului Chișinău. În acești ani a fost elaborat noul plan al Chișinăului și a fost creat un proiect de planificare detaliată a părții istorice a orașului. Pentru prima dată,

aceste elaborări au avut ca principiu conservarea părții istorice a orașului în ansamblu, atât a celei de sus, cât și a celei de jos, și nu sub formă de obiecte protejate separat. A conceput mai mult de 100 de proiecte, printre care: *Integrative Plan of Development of comuna Trebujeni (Orheiul Vechi), Moldova, General Urban Plan of Telenesti 2020, Moldova, New Town near Bacioi, 36 000 habitants, Moldova*. Domnul arhitect are o vastă experiență în materie de proiecte internaționale, este membru al *International Scientific Board of Urban Hybridization International Research Group UHRG (Politecnico di Milano)*, membru al Uniunii arhitecților din Republica Moldova.

AG: Promotorii unei direcții de cercetare modernă a esteticii, numită *estetica evolutivă*, au demonstrat că omul are în mod intuitiv capacitatea de alege pentru traiul său mediul cel mai frumos și că, grație acestei capacități, a contribuit la evoluția și dezvoltarea habita-

tului său de la primele formațiuni rurale până la ultrasofisticatele metropole din prezent. Se spune că vechii oameni au ales pentru așezările lor peisajele cele mai frumoase. Domnule Alexandru Corduneanu, domnule Anatolie Gordeev, vă invit la un exercițiu de imaginație prin care să vă întoarceți în trecut. Prin ce i-au atras locurile pe primii oameni care s-au așezat pe ceea ce s-a constituit mai târziu localitatea Chișinău, cum credeți?

AC: Aș schimba accentul întrebării de pe *estetica evolutivă (parte a darwinismului modern, pentru care abilitatea artistică și creativă ar fi echivalentul uman al cozii de păun)* pe *geopoetica* lui Kenneth White, care înglobează prin prefixul „geo-”, într-o relație dinamică, toate dimensiunile raportului „loc-locuire”: sfera gândirii, biosfera, atmosfera, hidrosfera, litosfera. Geopoetica determină dimensiunea culturală a spațiului. Or, în acești parametri ne-am putea raporta exercițiile noastre de imaginație asupra habitatului chișinăuian la noțiunea heideggeriană de „locuire” și la „spațiul mioritic” blagian. Geografia fizică a Chișinăului, a colinelor, văilor și izvoarelor, a pădurilor seculare de stejari de cândva lin terasate dinspre Dealurile Schinoasei și Mălinei spre Valea Bâcului, a fascinat încă din paleolitic oferindu-i omului de Chișinău deschidere pentru un sentiment de echilibru, siguranță și securitate, dar și încărcătura de peisaj și orizont din care a rodit ființa lui. Acest cod al paradisului pierdut, *acasa* chișinăuiană este și azi argumentul firesc și supra-firesc pentru noi cei care ne altoim sentimentul colectiv de apartenență la toposul prezenței individuale. Aș putea transcrie pentru Chișinău tăblița sumeriană: „Orașul este legătura între Pământ și Cer și noi locuim aici”.

AnG: Mulțumesc pentru această întrebare foarte interesantă. Ca parte a esteticii psihologiei, estetica evolutivă ține de filosofie totuși, așadar nu e chiar domeniul meu. Domeniul meu de activitate este arhitectura, planificarea urbană. Dar sună interesant îmbinarea de cuvinte în sine *estetica evolutivă* și mi-am propus să fac cunoștință cu această teorie măcar la un prim nivel. Această teorie, ca și altele de altfel, are atât susținători, cât și combatanți. E inevitabil acest lucru. Încă Lev Tolstoi spunea că în lume sunt tot atâtea teorii și științe, câte raze are o sferă, dar nu există niciuna care să studieze totul în toată complexitatea lui. De menționat că sunt primele mele tentative de a lega estetica evolutivă de arhitectură și de planificarea urbană.

Estetica evolutivă se bazează pe faptul că totul este inerent în noi de la bun început, schimbările producându-se în procesul evoluției prin metoda selecției naturale. În alegerea locului de așezare, strămoșii noștri porneau de la câteva criterii. Chestionați, toți locuitorii moderni din diferite regiuni ale planetei noastre au ales să descrie același peisaj ca loc ideal pentru așezare – savana africană, adică acel peisaj din care, potrivit uneia dintre teorii, au ieșit toți strămoșii noștri. Și aproape toți numeau verdele și albastrul ca și culori preferate. Cu alte cuvinte, pentru un loc bun pentru trai este necesar să fie un râu albastru, o pădure verde cu copaci în care oamenii se puteau urca ușor atunci când erau urmăriți de un prădător, un spațiu liber de pădure, un cer albastru, de preferat cu nori.

Un element important al acestui peisaj este drumul situat în apropiere și care asigură legătura cu depărtarea. După cum puteți vedea, strămoșii noștri puteau găsi realmente un astfel de peisaj în locul situării orașului nostru.

În orice caz, doar prezența unui astfel de peisaj nu garantează dezvoltarea așezământului. Toate vestigiile cunoscute ale așezărilor umane antice descoperite de arheologi confirmă acest fapt. Așezările descoperite, situate într-un peisaj ideal nu au avut totuși o dezvoltare ulterioară dintr-un motiv sau altul. Este aproape imposibil să identifici, sub numeroasele straturi ale timpului, rămășițe ale unor așezări similare care să fi avut o evoluție. De aici putem concluziona că a existat o siliște pe locul Chișinăului încă din timpul descălecatului primilor oameni antici. Și, în afară de acest lucru, așezarea a avut careva motive pentru dezvoltarea ulterioară.

Unul din motivele importante ale dezvoltării îl constituia gradul de apărare a așezării de incursiunile distructive ale vecinilor. Râul, pe de o parte, și pădurea, pe de altă parte, precum și relieful existent au servit drept bariere naturale de protecție. O altă cauză a dezvoltării a fost prezența, mai întâi, a unui drum de-a lungul râului, apoi a altuia care trecea perpendicular peste primul. Exemplul dispariției unei așezări foarte dezvoltate ca Orheiul Vechi dovedește faptul că lipsa măcar a unui element din cel mai potrivit peisaj, de pildă a drumului de lungă distanță, poate avea consecințe atât de triste.

AG: A predispus spațiul vechiului Chișinău la construcții de fortificații? Se știe că cetățile erau construite, de regulă, pe vârfuri de munți sau promontorii. Aici aș vrea să-l provoc pe dl Gordeev, pe care îl cunosc ca fiind un pasionat de acest subiect. A avut Chișinăul fortificații – valuri de pământ, cetăți, castele, ziduri de apărare? Când au apărut ele și cine le-a ridicat?

AnG: Răspunsul la prima întrebare conține o parte din răspunsul la aceasta. Construcțiile de apărare apăreau simultan cu alegerea locului pentru așezare a strămoșilor. În caz contrar, nu se putea vorbi de niciun fel de dezvoltare ulterioară, iar așezarea avea să fi fost sortită jafurilor și distrugerilor de către vecini. De menționat faptul că toate orașele moderne dezvoltate ale Europei au avut, sau au în continuare, la bază cetăți sau alte construcții defensive. Tipurile de fortificații sunt foarte variate. Cel mai cunoscut tip este, așa cum ați menționat, cetatea pe vârful unei stânci de nepătruns. Cu toate acestea, nu este singurul tip de construcție defensivă. În prima perioadă de apariție a așezării, acestea puteau fi niște simpli copaci bătrâni răsturnați. În cazul nostru, astfel de copaci puteau fi situați între pădure și râu. Mai târziu acest rol îl puteau avea valurile de pământ. Asemenea valuri există și în Moldova. Apoi se utiliza șanțul rămas după ce pământul excavat era așezat în val. Apoi pe aceste valuri au început să fie montate ziduri din lemn cu turnuri pe la colțuri. Mai târziu, zidurile din lemn erau înlocuite cu cele din piatră. În etapa următoare, pe lângă cetăți din valuri de pământ, se mai construiau și din piatră. De asemenea, rolul de construcție de apărare îl aveau mănăstirile, ca mănăstirea Căpriană la noi, sau unele biserici-cetăți, precum Biserica Nașterii Maicii Domnului (Mazarachi) sau Biserica Învierii (Constantin și Elena) din Chișinău. Alegea în favoarea vreunui tip de fortificații depinde de gradul de pericol și de scopul construcției. În toate timpurile, Chișinău a fost utilizat ca unul din elementele sistemului de lagăre de apărare Lăpușna – Chișinău – Orheiul Vechi, adică a fost o bază militară. Nicio acțiune militară grandioasă nu a avut loc aici.

În mare parte, aici staționau armatele pe timp de iarnă, în pauzele între acțiunile militare. Pe timp de iarnă nu aveau loc războaie. Acest lucru a determinat și tipul fortificațiilor militare. Pornind de la faptul cunoscut că, în Orheiul Vechi, au fost depistate rămășițele unei cetăți geto-dace din sec. al IV-II î. Cr., și că, de asemenea, Chișinău reprezenta un element al acestui sistem militar, fapt menționat mai sus, nu e exclus că, aici, a existat o construcție similară. E adevărat, mi se pare că, în cazul Orheiului Vechi, se poate vorbi nu despre o cetate în accepția generală. Cel mai probabil, a fost un fort pe vârful unui deal, ceva de tipul unui punct izolat de observație, de unde se dădeau semnale în cazul apropierei vreunei amenințări pentru tabără principală situată în vale, acolo unde mai târziu s-a așezat faimosul oraș al Hoardei de Aur. În Chișinău un astfel de fort putea să fie pe vârful dealului Mazarachi de pildă, iar lagărul – între pădure și râu.

În timpurile lui Burebista, cel mai probabil era utilizată pentru tabăra militară o construcție de tipul *Castrum* roman. Faptul că nu au existat provincii romane pe acest teritoriu mult mai târziu nu înseamnă că nu exista un sistem de așezări militare după modelul roman în timpul Daciei lui Burebista. Se cunosc bine contactele extinse dintre Burebista și conducătorii Romei. Cel mai clar se poate observa o asemenea așezare militară în zona orașelor Chișinău-Criș și Ineu din România. Și acele teritorii de asemenea nu intrau în componența provinciilor romane de pe teritoriul Daciei. O astfel de tabără militară de pe vremea lui Burebista era o așezare de 450 pe 450 de metri, înconjurată de o zidărie de pământ cu pereți din lemn pe margine. Mai târziu, dimensiunile ei au crescut în măsura

creșterii numărului de militari. Dispunerea unei tabere militare era tipică, pornind de la intersecția a două axe: *Cardo* (Drumul Mare în cazul nostru) și *Decumanus* (Drumul lui Vodă). Respectiv, existau patru porți (de Nord – în zona fostului scuar al Decembriștilor de pe strada Petru Rareș; de Est – în direcția străzii Fântânilor, în partea izvorului; de Sud – în direcția străzilor Habad-Liubavici și Bălți; de Vest – în direcția str. Andreevski). La intersecția acestora întotdeauna a existat un Forum – piața principală (centrul acestei piețe pe vremea lui Burebista coincidea aproximativ cu monumentul Comsomoliștilor de pe bulevardul Grigore Vieru, dar în timpurile Țării Moldovei, în centrul acesteia se situa Soborul Vechi. Într-un astfel de lagăr putea să încapă până la cinci mii de oameni. Și locul situării unui astfel de lagăr era foarte potrivit. Există un sector minimal de unde putea fi atacat acest lagăr. În plus, aici era apă, o pădure pe pantă – o sursă de materiale de construcție și lemne de foc. În valea râului existau destule terenuri și pășuni fertile. Țăranii și meșteșugarii au început să se stabilească prin apropiere, întrucât aveau aici o piață mare și stabilă unde își vindeau bunurile, produsele și prestau servicii pentru militarii de aici. Soldații care își încheiau slujba se stabileau și ei undeva prin preajmă în așezări numite în continuare *posad*. Din când în când, aceste tabere militare erau distruse. Mai târziu construcțiile lagărelor erau utilizate de popoarele care veneau pe aceste meleaguri. După toate probabilitățile, în secolele IX-X d.Cr. aceste așezări au fost utilizate de maghiarii care au trecut prin aceste teritorii. Mai târziu – de cumani, apoi, ca în Orheiul Vechi, de Hoarda de Aur. După căderea Hoardei de Aur, în momentul formării

Principatului Moldovei, precum și a Orheiului Vechi, a fost construită o fortăreață (Curtea Domnească) pe un curgan turnat încă de cumani, numit mai târziu Dealul lui Pușkin, se restabilește o așezare pe vechea infrastructură a taberei militare (baza viitorului Târg Chișinău), iar pe piața principală este ridicată Biserica Domnească din lemn. În jurul ei încep să construiască imigranți din diferite regiuni. Săpăturile arheologice sub conducerea lui M. Tkaciuk au găsit pe dealul Pușkin „... urmele unei construcții bastionate”. Mai exact, ei au identificat urmele a două șanțuri, după toate probabilitățile mergând de-a lungul pereților acelei cetăți, care era situată cândva pe acest curgan. Anume în această cetate au iernat Radu Mihnea Vodă, Ahmet Pașa, comandanți-șefi ai unităților armatei ruse, a rămas pentru o noapte Vlaicu Pârcălab în drumul său de la Hotin la Akkerman, iar ulterior s-a construit un castel, pe care îl știm ca pe casa Donici închiriată de Inzov. Se știe că în Evul Mediu, atât în Moldova, cât și în alte țări, adesea rolul unei cetăți era îndeplinit de clădirile religioase. Au fost construite biserici-cetate (Biserica Fortetia), așa-numitele Sinagogile Mari, care serveau drept cetate. În Chișinău existau două astfel de biserici-cetate, situate pe ambele maluri ale râului. Una din ele este Biserica Învierii (cunoscută acum sub numele de Sf. Constantin și Elena), situată pe vârful unui deal mărginit de trei laturi intersectate ale râului Bâc și ale afluentului său Golbacica. Altă biserică-cetate este Nașterea Maicii Domnului (în prezent cunoscută ca Mazarachi), situată pe celălalt deal inaccesibil. Aceste biserici-cetate aveau și funcție administrativă. În ele se înregistrau nou-născuții și morții, căsătoriile, se anunțau decretele domnești, începuturile

și sfârșiturile războaielor. Mai important e că în ele se păstra trezoreria orașului sub forma tuturor impozitelor colectate. Există și Marea Sinagogă – cetate situată la intersecția străzii Sinagogii și a stradei Sinagogii. Ea poate fi văzută în multe panorame fotografice ale secolului al XIX-lea. Pe planurile din secolul al XIX-lea se poate vedea enorma grosime a pereților părții vechi a acestei Sinagogii.

În *Cartea călătoriilor* lui Evlya Celebi este un deosebit de important argument. Toate capitolele referitoare la descrierea oricărui element din sistem au titluri simple de tipul „Orașul Vaslui” etc. Capitolul dedicat Chișinăului se numește însă „Specificul orașului Chișinău”. Mult timp nu era clar în ce constă acest specific. Din ultimele traduceri din turcă a devenit clar că este vorba de faptul că el descrie Chișinăul ca pe un oraș fortificat, ca pe o fortificație având cartiere mari și confortabile. Pomenitele săpături făcute sub conducerea lui M. Tkaciuc au confirmat faptul că, în sec. al XVII-lea, Chișinăul era un oraș foarte dezvoltat, cu o populație bogată. Descriind distrugerile din Chișinăul anului 1878, maiorul secund al Armatei ruse, Von Raan, scria: „tarabele negustorilor, un pătrat din piatră cu perimetrul de 300 de stânjeni, se află sub cenușă...” Un pătrat de 450 pe 450 de metri se încadrează într-o circumferință de 300 stânjeni (puțin mai mult de 600 de metri). După toate probabilitățile, prin pătrat se avea în vedere cel marcat de zidurile din piatră. Doar să nu vă imaginați ziduri de piatră cu înălțime egală cu cea a cetăților ce apar în mintea noastră la rostirea cuvântului *cetate*. Aceste ziduri erau de aceeași înălțime pe care o au cele ce înconjoară astăzi biserica Mazarachi, adică e vorba de un gard de piatră orb cu înălțimea de 2-2,5 metri.

Toată lumea cunoaște planul din 1800 prezentat Divanului Moldovenesc. În conformitate cu acest plan, în locul pieței fortificate distruse, era planificată construirea unui nou oraș fortificat, dar deja cu o nouă configurație. Implementarea acestui plan a fost împiedicată mai întâi de Marele cutremur din 1802, precum și de începerea războiului ruso-turc din 1806. Cu toate acestea, o parte din zidurile cetății din acest plan a supraviețuit până în zilele noastre cel mai probabil. Este fragmentul de perete de pe strada Romană, care se învecinează cu spitalul, precum și un fragment de perete similar de pe strada Z. Arbore. Totuși, este vorba de niște ziduri ridicate pe fundațiile vechilor ziduri ale cetății. Există un alt fragment de perete la colțul străzilor Z. Arbore și I. Donceev. Acest fragment se poate dovedi a fi un fragment al zidului cetății în cauză. Dar acest lucru necesită cercetări arheologice suplimentare. Cine și când a construit aceste fortificații? Toți, începând de primii locuitori și continuând la toate etapele acestei localități. Acesta e un răspuns specific pentru toate așezările mai mult sau mai puțin mari care s-au dezvoltat și au ajuns până în prezent.

AG: Domnule Alexandru Corduneanu, de ce nu avem și noi, ca mai toate orașele cu istorie medievală, ziduri vechi cu care să umplem agendele turiștilor?

AC: Zidurile de cetate a Chișinăului, în formă de patruleter neregulat, se văd clar pe hărțile lui Rizzi Zanonne din secolul XVIII, iar pe harta lui Dimitrie Cantemir orașul nostru este marcat topografic prin două turnuri, chiar dacă marele Cantemir îl califică drept „un târgușor de mai mică însemnătate”. Și apoi, să ne

amintim de descrierea pe care o face Chișinăului de la 1659 Evliya Çelebi (cunoscut și sub numele de Derviş Mehmed Zilli), reputat istoric, geograf, scriitor și unul din cei mai cunoscuți călători otomani, care a colindat timp de 40 de ani teritoriile Imperiului Otoman și regiunile vecine. Descriind localitățile Moldovei din sec. XVII, prin care a trecut de câteva ori în peregrinările sale prin Balcani și zonele de nord ale Mării Negre, Evliya Çelebi rezervă Chișinăului câteva rânduri memorabile în „Seyahat-name” („Cartea călătoriilor”). Întâi îl scoate în evidență anunțând „*aspecte osebite ale orașelului Chișinău*”, făcând apoi o descriere care apare pentru noi drept lipsită de orice bază reală, atunci când se referă la localitatea „*bine întreținută*” și având *17 biserici*. Aceste pasaje vizând Chișinăul, traduse și interpretate după ediția turcă reverificată din anii 2000, arată și mai curios: „așezat pe malul râului Nestorol, dotat cu de toate, orașul este situat în mijlocul unei splendide cetăți”. Cercetările ulterioare ale textului, cu referire la hărțile vremii încă ascunse în arhive și la investigațiile arheologice care se vor face odată și odată în vatra Chișinăului, vor pune, poate, în altă lumină decât „fantezistă” impresiile de trecător prin Chișinău ale călătorului turc. Cert este că imaginarul urban capătă prin reinventarea realității de Çelebi alt diapazon decât cel din documentele istorice locale. Apoi, peste „splendida cetate” au venit pârjolurile războaielor ruso-turce din secolului XVI-II, când Chișinăul a fost ars din temelii de mai multe ori de tătari și turci. Târgul de altădată cu cvartalele lui regulate din interiorul cetății care l-a încântat pe Çelebi ar trebui să devină o provocare profesională pentru arheologia noastră urbană. Nu sunt sigur că vom admira cândva zidurile cetății Chișinăului, dar avem toate șan-

sele să vedem, privind cu admirație și emoție, fundațiile, fie și pârjolite, ale acestei cetăți.

AG: Revin la estetica evolutivă, mai exact la felul cum privește aceasta ideea de supraviețuire a unui om în habitatul său. Păi, cercetătorii susțin că omul a supraviețuit în habitatul său datorită capacității sale artistice, de a-și crea din realitate – frumoasă, ziceam mai sus, un mediu mereu mai frumos care să atragă suficienți alți semeni cu care să constituie împreună o forță. Am putea, prin transfer semantic, să spunem că orașele au devenit orașe și au supraviețuit în măsura în care locuitorii lui au fost capabili să creeze. Cu alte cuvinte, spațiu real nu este suficient pentru a atrage prin frumusețe, e nevoie de un potențial mereu reînnoit de creativitate. Domnule Gordeev, cât de importante sunt capacitățile creative ale omului atunci când își amenajează orașul? De ce are nevoie omul de case nu doar calde, ci și frumoase, stilizate într-un fel anume sau de străzi nu doar trainice, ci și bucurând ochii prin forme și simetrii?

AnG: Ei bine, să revenim la estetica evolutivă încă odată. Să ne amintim că, de exemplu, uliul își decorează cuiul pentru incubarea ouălor, iar pasărea-grădinar (există așa pasăre) își înfrumusețează cuibul pentru a atrage o femelă pentru împerechere. Ambele cazuri se bazează pe principiul selecției naturale. Cele mai slabe ulii nu au dreptul să-și decoreze cuibul la fel ca cele tinere sau adulte. Și uliul, și pasărea-grădinar distrug cuiburile vecinilor lor. Decorațiile le servesc păsărilor-grădinar pentru apărare împotriva atacurilor. Cei mai slabi, care nu au dreptul să-și facă frumos cuibul, sunt atacați.

Dacă e să trecem la cazul nostru, al unei case de locuit sau al unui oraș, atunci rolul

uliului și al păsării-grădinar îl vor îndeplini comanditarii casei sau investitorii, cei care construiesc în oraș. Fiecare om, la fel ca păsările descrise mai sus, începând să-și construiască casa, urmărește unul dintre obiectivele păsărilor descrise. Dacă e holtei, are rolul păsării-grădinar și își construiește casa de o asemenea frumusețe încât să o poată atrage pe cea mai bună femeie. Dacă e căsătorit, atunci el este deja interesat de frumusețea care să-i reflecte puterea și valoarea, ca să prevină orice încercare de a-i fi atacată familia. În condițiile noastre funcționează și un alt principiu: dar ce vor spune cunoștințele? La mine nu ar trebui să fie mai rău. Însă, concepțiile proprietarilor despre frumusețe, din păcate, nu coincid de multe ori cu cele ale arhitecților. Drept rezultat, avem ceea ce avem.

Procese și stimulente similare au loc și la nivel de oraș. Cu deosebirea că rolul de comanditari îl au fie investitorii, fie autoritățile orașului. Investitorii își decorează proprietățile pentru a atrage cumpărătorii, iar oficialii orașului – pentru a atrage noi rezidenți, precum și turiști. Promovarea conceptului de frumusețe este o sarcină pentru arhitecți și urbanisti, căruia nu întotdeauna îi pot face față. Dacă un uliu este prea „tânăr” sau „bătrân”, atunci frumusețea nu-l preocupă prin definiție, pornind de la estetica evolutivă.

Pentru a înțelege motivele pentru care locuitorii din Chișinău nu sunt mulțumiți de calitatea clădirilor moderne, este necesar să ne întoarcem la epoca sovietică. Referitor la estetica evolutivă, păunii, de exemplu, au cozi foarte frumoase. Păunul se remarcă foarte tare pe fundalul femelelor cenușii. La fel și rățoiul. Pentru a atrage femelele se folosește de un accent frumos, evident pe un fundal de

gri, atrăgând atenția celorlalți. În planificarea urbană este la fel. Orașul frumos are accente bine plasate (cozile de păun) în combinație cu un fundal de clădiri gri. Deci, în acea vreme arhitecții înțelegeau lipsa oportunităților de a construi accente și au lăsat aceste locuri pentru vremuri mai bune. Aceste locuri și accente erau prezente în proiecte, dar au fost ridicate doar construcțiile de fundal. Unul din exemple poate servi proiectul complexului de clădiri monolitice de pe dealul Budești. Acest complex ar fi trebuit să servească ca accent de bază pentru întreaga zonă rezidențială Budești. Întregul plan al zonei era gândit în funcție de disponibilitatea sa. În plus, el a fost amplasat pe axa de planificare formată de bulevardul Karl Marx din zona Râșcani (unde în prezent este parcul afganilor) și a servit ca finalizare a acestuia. Locul pentru implementarea acestuia a fost lăsat pentru generațiile viitoare. În prezent, investitorii contemporani nu pot fi incluși nici în categoria păsări-grădinari, nici în cea a uliului puternic. Fie nu sunt interesați să-și decoreze cuiburile, ca uliul bătrân, fie nu e posibil din cauza „tineretii” lor și a posibilităților limitate. Deocamdată, ei sunt interesați doar să extragă profit maxim pentru a crește până la nivelul acelor ulii care își permit să se gândească și la frumusețe. Problema e că, în lipsa altor teritorii libere, ei au început să construiască case gri obișnuite în acele locuri care erau prevăzute pentru accentul *cozii de păun*, care trebuia să asigure armonia și să-i atragă atât pe rezidenți, cât și pe turiști. Observați ce s-a întâmplat cu acest loc și în ce s-a transformat un proiect atât de interesant. Prin ridicarea pe un astfel de loc a unor construcții mediocre „au ucis” deodată două idei uriașe: întreaga concepție a arhitecturii zonei rezidențiale

Budești și întregul sens al bulevardului principal al zonei Râșcani. Și acest exemplu nu e unic. Revenind la estetica evolutivă, trebuie remarcat faptul că, la scara orașului, rolul păsării-grădinar îl îndeplinesc nu rezidenții orașului (femelele), ci investitorii și autoritățile orașului (masculii). Ei trebuie să dea dovadă de creativitate, să formuleze comenzi privind frumusețea construcțiilor. Arhitecții și cei care realizează planificarea urbană sunt doar executanți care îndeplinesc comenzile, dar, în același timp, ei formează conceptul de frumusețe. Deocamdată nu există vreo cerință referitoare la estetic în planificarea urbană din Chișinău din partea investitorilor, nici din cea a autorităților orașului. Chiar și la nivel legislativ, în documentele care reglementează actele de planificare urbană, nu veți găsi în cuprinsul compartimentelor vreunul dedicat compoziției de planificare urbană, care să determine anume estetica orașului.

AG: Domnule Alexandru Corduneanu, sunteți poet. De ce un oraș are nevoie de poeți, de scriitori în general? Oare nu se poate orașul mulțumi având doar drumari buni, arhitecți talentați și primari harnici?

AC: Mai ales Chișinăul nu se poate mulțumi cu-atâta de puțin. Cu doar tangibilul aspect edilitar și arhitectural-urbanistic. Deoarece cu orașul senzorial, văzut, auzit, pipăit, perceput olfactiv și gustativ, cu orașul de bun gospodărit – mai mult sau mai puțin – de drumari, arhitecți, primari, conviețuiesc orașele imagine ale relației afective cu toposul. Mai ales copiii, poeții, pictorii, îndrăgostiții și călătorii dau expresie memorabilă acestor construcții intangibile. Orașul din piatră

este copleșit de noima orașelor de cerneală și paste de culoare, a orașelor din amintiri. La edificarea orașului participă, în egală măsură, atât domnitorii și constructorii, cât și poezii, scriitorii și pictorii. Orașul ca text și simbol are aceeași valoare ca orașul senzorial. Ce ar fi capitala română fără Bucureștiul lui Caragiale sau orașul lui Petru cel Mare fără Petersburgul lui Pușkin, Andrei Belii, Osip Mandelștam. Când vorbim de Praga lui Kafka, Salamanca lui Unamuno, Toledo lui El Greco, Barcelona lui Gaudi sau Parisul lui Balzac nu ne referim doar la itinerarii turistice, ci la o marcă ce definește dimensiunea culturală a spațiului urban. Wim Wenders, regizor, dramaturg și fotograf german, președinte al Academiei Europene de Film din Berlin, susține că peisajul urban caută el însuși să fie citit: „Eu cred că orașul, de exemplu, găsește și folosește oamenii cu care ia legătură. Cred că narațiunile sunt aici și ele își caută fotografiile, regizorii, artiștii cărora să se spună”.

AG: Domnule Anatolie Gordeev, unde după părerea dumneavoastră se află acum centrul, unde e situată osia spirituală a orașului Chișinău: pe dealul Mazarache, în spațiul fostului Sobor Vechi sau totuși la Catedrala și clopotnița de lângă artera principală bulevardul Ștefan cel Mare? Poate unde e consemnat „kilometrul 0” de la Poșta centrală? Sau în alt loc? E aceeași ca cea de altădată?

AnG: În primul rând, trebuie spus faptul că, în prezent, Chișinăul a crescut la dimensiunea unei Aglomerări. Suprafața și populația unei Aglomerări este mult mai mare decât orașul în sine, mai mare chiar și decât Municipiul. În planificarea urbană există un așa indicator

tehnic ca densitatea populației. Totuși, acest indicator reflectă la noi date diferite decât în alte țări avansate. Noi mai definim încă acest indicator ca fiind raportul dintre persoanele care locuiesc în clădirile rezidențiale și spațiul ocupat de aceste case. Putem să-l numim densitate „nocturnă”, adică reflectând densitatea oamenilor pe timp de noapte, când toți locuitorii se întorc în apartamentele lor și dorm. Pe noi ne interesează mai mult densitatea „de zi”, adică unde oamenii se află în timpul zilei. Măsurarea acestui lucru este mult mai dificilă, dar, având în vedere că aproape toată lumea are un telefon mobil, nu e chiar așa de greu de determinat acest lucru. Mai mult, puteți face aceasta urmând exemplul de determinare a traficului în Google, atât în regim online, cât și în baza densității tipice pe zile și pe ore. Chiar dacă nu avem deocamdată niciun fel de măsurări, putem face, pentru început, intuitiv.

Astăzi, axa principală a orașului și a Aglomerației în ansamblu, ca la începutul așezării strămoșilor noștri în acest loc, rămâne râul Bâc. Magistrala Calea Moșilor de-a lungul lui are rolul de Cardomaximus atât al Aglomerației, cât și al orașului. Rolul Decumanusmaximus al Aglomerației și orașului îl îndeplinește strada Izmail. Acest lucru este confirmat de densitatea maximă de zi a populației aici în orice zi a săptămânii și în orice timp al anului. La intersecția acestor axe se află astăzi centrul Aglomerației. Apropo, în conformitate cu observațiile mele, aproximativ pe acest loc s-a situat acel sat Chișinău, cumpărat de Vlaicu Pârcălab, al cărui nume l-a primit localitatea, iar mai târziu și târgul Chișinău din a doua jumătate a secolului al XVII-lea. Calea Moșilor – Cardomaximus reprezintă principala stradă comercială a Aglomerației. Aici sunt amplasate

câteva mari centre comerciale: piața de îmbrăcăminte Calea Basarabiei, piața materialelor de construcție, piața mărfurilor cu ridicata, a legumelor etc. În fiecare zi, pe orice timp și moment al anului, numărul de vizitatori al acestor piețe îl depășește semnificativ chiar și pe cel al Pieței Centrale. Centrul orașului a fost și rămâne Piața Centrală, așa cum a fost înainte Bazarul Vechi. Zilnic acesta este vizitat de 30-50 de mii de oameni, iar în zilele de sărbătoare pot fi până la 100 de mii. Pentru comparație, traficul mediu de vizitare a magazinelor Kaufland este de la 3 la 5 mii de oameni pe zi.

După cum puteți vedea, în ciuda trecerii îndelungate a timpului și a creșterii de la dimensiunile primei așezări până la cele ale Aglomerației contemporane, axa principală de planificare nu s-a schimbat. Din punctul de vedere al esteticii evolutive, problema Chișinăului, ca așezare, constă în faptul că, deși culoarea verde (păduri și copaci) a scăzut foarte mult, dar rămâne încă suficientă, atunci culoarea albastră (râul) a dispărut aproape complet. Drumurile care pleacă în depărtare sunt prezente și cerul albastru cu nori la fel.

AG: Dumneavoastră, domnule Alexandru Corduneanu, ce credeți despre locul, osia orașului Chișinău la care trebuie să ne raportăm ca să ne definim identitatea?

AC: Iau întrebarea în continuarea primei. Am putea gândi o identitate chișinăuiană de penetrație, raportată și la materia geologică care dă orașului construit culoarea calcarului („orașul alb”), și la factorii de solificare pe depozitele de lut, loess, argilă („orașul negru” al „țării de pământ”, regăsit și la Mihai Greco), și la geometria landşaftului lin terasat și ondulat

(„orașul de pe 7 coline” al spațiului mioritic), și la factorii de vegetație care au favorizat dezvoltarea și menținerea unei structuri ecologice rezistente („orașul verde”, „orașul florii de tei/ a florii de salcâm”), și la partea de cer și de soare („orașul din fața soarelui răsare”), ca și la memoria culturală a orașelor din palimpsest. Aceste elemente identitare, fizice și spirituale, reale și simbolice, care conferă Chișinăului sens, valoare, emoție și mister, sunt și astăzi expresia sentimentului distinctiv de „acasă” pentru „ai săi” și a forței de atracție, a magnetismului caracteristic – pentru străini. Iar osia naturală și emblematică a Chișinăului a fost și rămâne apa Bâcului. Cred că vom reuși să redefinim relația complexă oraș-râu și atunci zona Bâcului poate deveni și axă de dezvoltare pentru Chișinăul secolului al XXI-lea.

AG: Domnule Anatolie Gordeev, în articolul dumneavoastră din volumul 5 *Identitățile Chișinăului*, printre mai multe idei noi și interesante, afirmați că „există părerea că structura străzilor și a piețelor oricărui oraș reflectă mișcarea/ circulația alimentelor/ hrăniți în acel oraș”. Spuneți-ne și nouă câte ceva din ceea ce ne-ar clarifica în acest sens. E vorba doar de orașele vechi sau chiar și de cele moderne?

AnG: Întocmai! Și acest lucru este actual și pentru orașele contemporane. Cu singura diferență că asupra structurii orașului contemporan influențează fluxuri suplimentare, apărute odată cu dezvoltarea tehnicii. Pe lângă hrană, locuitorii orașului au nevoie zilnic de transport, apă, căldură, gaz, canalizare, electricitate etc., ceea ce nu exista în sec. al XIX-lea. Totuși, nevoia de hrană – este nevoia umană de bază în toate timpurile. În plus, încă

de la întemeierea așezărilor și chiar în sec. al XX-lea, locuitorii aveau nevoie de lemne de foc, fân, cai și vaci, cherestea și alte materiale de construcție. Toate aceste produse au fost comercializate în anumite spații desemnate. Ca și astăzi, comerțul a fost atât cu ridicata, cât și cu amănuntul. Comerțul cu ridicata se desfășoară, de regulă, fie în afara orașului, fie la marginea lui. Acest lucru este legat de faptul că locuitorii din satele apropiate să nu trebuiască să se deplaseze în oraș cu o cantitate mare de produse. Spațiile comerțului cu amănuntul sunt situate în centrul orașelor. Toate drumurile din oraș duc de la piețele angro de la periferie către piețele cu amănuntul din centru. Drept exemplu poate fi luat orașul nostru. În secolele XVIII-XIX, în afara orașului erau următoarele piețe angro: de fân, unde se vindeau fân și vite; de produse alimentare, unde se vindeau produse alimentare, legume, fructe cu căruțele; de lemne, unde se vindea lemn de foc și pentru construcții. Toate acestea se vindeau atât pentru nevoile lagărului militar al Armatei ruse, cât și pentru vânzarea cu amănuntul în interiorul orașului. Comerțul cu amănuntul cu carne, pește și alte produse alimentare se desfășura pe teritoriul pieței sf. Ilie și Piața Veche, anterior pe piața centrală unde se afla Soborul Vechi. Toate drumurile și străzile orașului, formând structura orașului și conectându-se cu piețele angro, duceau către acest bazar. Odată cu creșterea orașului în sec. al XIX-lea piețele au intrat în noua structură a orașului și au constituit piețele centrale ale orașului: Piața de Fân a devenit locul de intersecție al străzilor Ismail – Bernardazzi – Tighina – București; Piața Bazarului Nou în perimetrul străzilor Ștefan cel Mare – Armenească – Mitropolit Varlaam pe locul unui

foste piețe comerciale; Piața Nemțească în perimetrul străzilor S. Lazo – București – Movilă – Șciusev pe locul altei piețe comerciale; o a treia piață pe locul pieței comerciale între granițele străzilor Mateevici – Bănulescu-Bodoni – Kogălniceanu – Pușkin; Piața de Lemn între străzile Ștefan cel Mare – Mitropolit Varlaam – S. Lazo. Aceste piețe împreună cu Piața Paradelor au determinat structura planului orașului. Ulterior pe aceste piețe au apărut Stadionul Republican în locul Pieței de fân; Stadionul „Ferdinand I”, apoi „Dinamo” în locul pieței nemțești; Piața centrală pe locul Bazarului nou; stația de pompieri, clădirea Auditoriului lui Pușkin, Liceul real, apoi complexul Universității de Stat pe acea a treia piață; Gimnaziul nr. 3 de băieți cu stadion, apoi Liceul Militar, clădirea KGB RSSM, Administrarea Finanțelor, ulterior primul bloc al Universității Politehnice pe locul pieței de lemn.

Astăzi Piața centrală și alte piețe, împreună cu piețele angro, precum și furnizarea zilnică de alimente în oraș din satele din apropiere, formează principalele fluxuri de trafic în interiorul orașului. Din păcate, actualele autorități ale orașului și specialiștii în planificare urbană acordă puțină atenție acestor conexiuni și stării piețelor, ceea ce creează probleme uriașe orașului. S-a ajuns până la situația în care o parte a populației orașului sprijină eliminarea Pieței centrale din centrul orașului. Acest lucru indică o totală neînțelegere a vieții reale a organismului urban.

AG: Atunci vă întreb, domnule Alexandru Corduneanu, în ce măsură artele din Chișinău reflectă structura chișinăuienilor? Felul lor de a fi, mentalitatea, comportamentul, felul de a arăta, nu în ultimul rând.

AC: O întrebare valabilă mai ales pentru sondajele și anchetele unei sociologii urbane care pentru Chișinău întârzie. Despre orașul cultural se poate vorbi abia după Marea Unire și îndeosebi în a doua jumătate a sec. al XX-lea, iar contribuția șaizecistă, în sensul acesta, poartă notă distinctă. Cred că teatralitatea spațiului citadin este trăsătura lui naturală, reflectându-se atât în divizarea acțiunilor urbane în „de scenă” și „de culise”, cât și în uzul terminologic comun („actori”, „scenariu”, „rol”, „decor”, „spectator” etc.). În Chișinăul de după 1990 teatrele apăreau în avalanșă. Să ne amintim că încă A. P. Cehov considera că în orașul care are un teatru categoric se schimbă mentalitatea locuitorilor. Și iată că astăzi avem cam același număr de instituții teatrale ca Bucureștiul. Emblematică mi se pare istoria Teatrului „Eugene Ionesco”, care prin evenimente memorabile ale „absurdului de la Chișinău” (Vsevolod Ciornei) au dat ton și dinamică ludică evenimentelor de pe scena socială și politică a Chișinăului, unde procesul așteptării lui Godot continuă. Iar scena teatrului a migrat aproape două decenii prin oraș, astăzi statornicindu-se topografic pe locul bisericii domnești de la care pornește istoria târgului Chișinăului. După mine, teatrul este arta integrată dintru început orașului, iar cele aproape douăzeci de teatre ale burgului lucrează în schemă paralelă pentru sublimarea experienței labirintului urban. Confirmând versul holderlinian: „În chip poetic locuiește omul pe pământ”.

AG: Domnule Anatolie Gordeev, ce îi lipsește orașului Chișinău în prezent? Ce ar trebui să mai construiască ca să arate mai frumos, mai atractiv pentru omenire?

AnG: După cum am afirmat mai sus, pornind de la estetica evolutivă, orașul a pierdut parțial culoarea verde și totalmente culoarea albastră din peisajul său modern. În plus, centrul actual al orașului este deja prea mic pentru o Aglomerație dezvoltată și nu se află la intersecția Cardomaximus și Decumanusmaximus. Cu alte cuvinte, la întrebarea despre ce îi lipsește astăzi orașului, sau mai bine zis Aglomerării, putem spune cu încredere că îi lipsește un nou centru al Aglomerării la intersecția axelor moderne și a modernului Cardomaximus.

La întrebarea ce trebuie făcut pentru oraș pentru a-l face mai frumos, mai atractiv pentru rezidenți și turiști, se poate răspunde cu încredere că este urgent de adăugat culori albastre și verzi peisajului modern prin amenajarea și plantarea copacilor în zonele adiacente râului Bâc, precum și de desfășurat lucrări de curățire și alimentare cu apă a acestui râu. De menționat reacția entuziasmată a orașenilor la așa-numita curățare a unei părți a râului din centrul orașului. În ciuda tuturor aspectelor negative ale acestor lucrări, precum și a faptului că această apă din râu nu poate fi numită albastră, dar uitându-ne chiar și la acest mic segment de curgere, fără adâncime, dar suficient de larg, de culoare maro, între niște maluri teribil de neamenajate, orice locuitor, așa cum am menționat mai înainte, simte un profund sentiment de satisfacție.

AG: Domnule Alexandru Corduneanu, enumerați care sunt după d-voastră imaginile puternice ale Chișinăului, care constituie un brand al orașului nostru?

AC: Mihai Cimpoi îmi spunea că „taina Chișinăului, pe care n-au perceput-o nici po-

eții, stă în această legătură organică cu Natura...”. Am urmărit organicismul chișinăuian îndeosebi în raport cu arborii seculari care străjuiesc vegetal, istoric și cultural toposul. Să vedeți voi câtă splendoare radiază stejarul de la Schinoasa, de-o seamă, probabil, cu prima atestare documentară a orașului și care păstrează hard-discul evenimentelor în ascunzătoarea inelelor sale! Sau cei trei duzii din Grădina publică, ei de-o vârstă cu orașul de sus. Altă fațetă a acestei legături organice este microuniversul citadin al străzii 31 august 1989, care solicită și participă la exersarea unei anume sensibilități, a gustului pentru loc, pentru această formă de spațiu urban plină de sens, povești și memorie. *Genius loci* al acestei străzi împreună cu cel al străzii Eminescu, ca și al scuarurilor triumphiulare din orașul de jos, toate au rol paradigmatic atât în elaborarea unui brand urban, cât și în exercițiul zilnic al relației cu orașul de pe Bâc. Apoi mai e culoarea turcoaz, expresie a glisajului spectral

dinspre verde spre albastrul cerului, culoare care a intrat în oraș de parcă pe nevăzute, și pe care am observat-o abia după ce Gicu Bulat, arhitectul-restaurator, a ridicat-o pe capitellurile coloanelor corintice de la Sala cu Orgă, ca după aceea să marcheze în ritm alert vizualul citadin. O culoare simbol, de noutate neașteptată pentru capitala provinciei noastre mesopotamiene, alt vector, altă dimensiune, o fațadă în plus pentru marca în devenire a Chișinăului. Și nu în ultimă instanță, ca expresie personificată a brandului, imaginea adevăratului chișinăuian. Provocația rămâne însă pentru ulterioarele noastre discuții pe această temă sonoră: Chișinăul nostru.

AG: Da, Chișinăul nostru drag. Vă mulțumim frumos pentru aceste splendide și edificatoare răspunsuri, onorând prin excelență intenția noastră de a inaugura tema numărului de revistă dedicat, așa cum ați dedus inclusiv din acest dialog, orașului Chișinău.

Chișinău: the aesthetics of urban space as a means of survival

Abstract. The dialogue partners in this issue know the city of Chișinău very well. Alexandru Corundeanu is a poet, a publicist and former deputy mayor of Chișinău, and Anatolie Gordeev, an architect with more than 40 years of experience, was the chief architect of Chișinău between 1985 and 1989. The topic of discussion is the importance of aesthetics in establishing and even surviving a city. It examines whether the space of old Chișinău can be analyzed from the perspective of evolutionary aesthetics, if the space where it was built was good for fortification constructions, we still have, like all cities with medieval history, old walls to fill the agendas of tourists, if potentially creativity must always be renewed and if a city needs poets, writers in general. The main axis and the current nuclei of the city, the essential routes of food circulation were specified. There was talk of the extent to which the arts in Chișinău reflect the structure of Chișinău residents. An attempt was made to answer the question that the city of Chișinău currently lacks, what else should it build to look more beautiful, more attractive to humanity and what are the strong images that make up a brand.

Keywords: dialogue, Chișinău, evolutionary aesthetics, urban fortifications, Chișinău's brand.